

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 8 Sayı: 41 Volume: 8 Issue: 41

Aralık 2015

December 2015

www.sosyalarastirmalar.com ISSN: 1307-9581

TÜRKİYE'DE SİYASAL LİBERALİZMİN NİRENGİ NOKTASI: TURGUT ÖZAL VE RECEP TAYYİP ERDOĞAN'IN HÜKÜMET ETME YAKLAŞIMLARININ KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ
THE LANDMARK OF POLITICAL LIBERALISM IN TURKEY: COMPARATIVE ANALYSIS OF TURGUT ÖZAL AND RECEP TAYYİP ERDOĞAN'S GOVERNMENTAL APPROACH

Pınar ÖZDEN CANKARA*

Yunus Emre AYSEL*

Öz

Turgut Özal ve Recep Tayyip Erdoğan, Türkiye'de Muhafazakarlık, İslamcılık ve Milliyetçilik ideolojilerini bir arada temsil eden iki önemli siyasal liderdir. İki lider de yönetimleri esnasında aynı ülkünün peşinde koşmuştur. İkisi de Türkiye'yi Ortadoğu'nun lideri yapmak istemektedir. Bu hayali gerçekleştirebilmek için iki lider de devlet politikası olarak siyasal liberalizmi benimsemiştir. Siyasal liberalizm; siyasal sorunların, ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi ile çözümlenebileceğini belirten bir ideolojidir. Aynı zamanda teori, sınırlı devlet anlayışını benimsemekte ve bireyi devletten daha çok önemsemektedir. Türkiye'de hem Turgut Özal, hem de Recep Tayyip Erdoğan ülkede hantallaşan Türk bürokrasisini yıkmak ve "birey için devlet" anlayışını geliştirmek istemişlerdir. Bu çalışmanın amacı; iki liderin Türkiye'nin iç ve dış siyasal sorunlarına karşı benimsedikleri tutumlar üzerinden siyasal liberalizmi ülkede nasıl uyguladıklarını ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Turgut Özal, Recep Tayyip Erdoğan, siyasal liberalizm, ekonomik liberalizm, John Rawls.

Abstract

Turgut Özal and Recep Tayyip Erdoğan are two significant political leaders who are representing the Conservatism, Islamism and Nationalism ideologies together. During their governmental process, they were desiring the same ideal. They both wanted to make Turkey as a leader of Middle East. In order to make this dream real, they both applied political liberalism as a state policy. Political liberalism is an ideology which states that political issues can be solved by developing economic relations. Therewithal, the theory asserts the idea of minimal state and gives importance to individuals than a state. In Turkey, both Turgut Özal and Recep Tayyip Erdoğan wanted to break down the lumbering Turkish bureaucracy and tried to develop the mentality of "state for individuals". The aim of this study is to analyze how Özal and Erdoğan implemented political liberalism in Turkey by comparing their approach through Turkey's domestic and foreign political problems.

Keywords: Turgut Özal, Recep Tayyip Erdoğan, political liberalism, economic liberalism, John Rawls.

GİRİŞ

Siyasal ideolojiler, insanoğlunun tecrübelediği yaşam şekilleri ve koşullara bağlı olarak, sisteme karşı verdiği bir reflekstir. İçinde yaşadığı toplumsal statünün devamından yana olarak değişime direnmekten, siyasal, ekonomik ve toplumsal dönüşümün bayraktarlığını yapmaya kadar farklı pozisyonları temsil eden görüşler, birer doktrin haline gelerek, ideoloji adı altında kümelenmiştir. Liberalizm, insanoğlunun feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde edindiği tecrübeler üzerinden hatlarını çizdiği bir siyasal ideolojidir. Bir başka ifade ile Liberalizm, kapitalizmin temel felsefesini teşkil etmektedir (Gencer, 2013: 245). Eşitlik-Özgürlük tartışmasında özgürlüğe ağırlık veren Batı orijinli bu ideoloji, ulaştığı her coğrafyanın yerel ikliminden etkilenerek, girdiği kalıba göre şekil almış, ancak genel kabul gören temel söylemler de geliştirebilmiştir. Buradan hareketle İngiliz Liberalizmi, Fransız Liberalizminden, Amerikan Liberalizmi ise her ikisinden farklı özellikler taşımaktadır. Hatta Fransız, Alman, İtalyan Liberalizmi, Anglo-Amerikan Liberalizm geleneğinden ayrışabilmektedir. Batı-dışı toplumlarda ise bu durum keşmekeş bir hale bürünmektedir. Farklı liberalizm türleri ile hemhal olan Batı-dışı toplumlar, bunları özümseyerek, ama en önemlisi yerel sosla taçlandırarak, kendi duruş noktalarını, yani kendi siyasal liberalizmlerini saptamaya çalışmışlardır. Türkiye coğrafyasında Liberalizmin düşünce dünyasına girişi on dokuzuncu yüzyıla uzanmakta ve Mehmet Sabahaddin ve Ahmet Ağaoğlu'nun yazılarında hayat bulmaktadır (Özavcı, 2011). Siyasal Liberalizmin bilinçli bir devlet politikası haline gelmesi ise Turgut Özal'ın bir bürokrat olarak 1980 sonrasında siyasal yaşamda belirmesiyle zirve yapmıştır. Türkiye, Özal döneminde Anglo-Amerikan Liberalizm geleneğini örnek alarak, ekonomide ve siyasette liberalleşme sürecine girmiştir.

Özal, sağın üç temel ideolojisini; Muhafazakarlık, Milliyetçilik ve İslamcılık çizgisini kapsayan duruşuyla, Türk siyasal ve ekonomik yaşamında bir dönüm noktasını işaretlemektedir. Özal dönemi Türk

* Yrd. Doç. Dr., İ.İ.B.F., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi.

ekonomisi, Cumhuriyet Türkiye'sinde temel ilke edinilmiş, içe dönük ve korumacı olarak nitelendirilebilecek olan ekonomiden sapma göstererek, revizyonist bir anlayış sergilemiştir. Serbest rekabet ortamının tesisi, piyasa ekonomisinin geliştirilmesi ve özel teşebbüsün arttırılması ilkeleri üzerinden yeni bir ekonomik pozisyon alınmıştır (Köker, 1992: 115-116). Özal'ın başbakanlık ve cumhurbaşkanlığı dönemlerinde izlenen dışa dönük, ihracata dayalı ekonomi modeli, aslında siyasal arenada Türkiye'ye yeni bir alan yaratma kaygısını taşımaktadır. Özal, Türkiye'nin bölgesel güç haline getirilmesinde ekonomiyi bir araç olarak kullanmak istemiştir.

Özal, nasıl Türk siyasal yaşamında bir eşiği simgelemektedirse, Recep Tayyip Erdoğan da üç defa üst üste tek başına iktidar olabilme şansını yakalayabilmiş liberal politikalar yanlısı bir siyasetçi olması dolayısıyla bir başka eşiği temsil etmektedir. Özal politikalarına benzer bir anlayışla, Erdoğan da siyasal anlamda güçlü Türkiye'nin, ekonomik açıdan güçlenmiş bir Türkiye ile gerçekleştirilebileceğine inanmış ve buna uygun politikalar benimsemiştir.

Bu çalışmanın amacı, Siyasal Liberalizm'in farklı uygulamalarının olabildiğini göz önünde bulundurarak, genel olarak ideolojinin temel söylemlerinin ne olduğunu ortaya koymak ve ideolojinin Türkiye'deki görünümünü üzerinden Turgut Özal ve Recep Tayyip Erdoğan'ın Başbakanlık ve Cumhurbaşkanlıkları dönemlerindeki söylem ve uygulamalarını karşılaştırmalı olarak analiz etmektir.

1. SİYASAL LİBERALİZMİN TEMEL İLKELERİ

Karl Marks'ın "alt yapı, üst yapıyı belirler" teorisinden hareketle, ekonomik bileşenler ve kararlar, üst yapıda bulunan siyaset ve din gibi olguları doğrudan etkiler ve hatta onlara yön verir. Bir ekonomi modeli olarak liberalizm, siyasette de benzer açımları gerektirir. Liberalizmin siyasi boyutu, devleti liberal ilkelere göre yapılandırma ve dönüştürme çabaları içerisinde din savaşlarının ve feodalizmin gerilemesine neden olan siyasal mücadeleler ile gelişmiştir. Statüye dayanan toplumsal yapıların yerini, eşit sivil yurttaşlar arasında sözleşmeye dayalı ilişkilerin almasıyla, farklı politik yapılar ortaya çıkmaya başlamıştır. Devlet, aynı toplum gibi, üyelerinin karşılıklı rızasıyla bir arada tutulan gönüllü bir birlik olarak olmalıdır. Burada iki temel sorunsal ortaya çıkmıştır. Birincisi bireysel özgürlüklerin geliştirilmesi, ikinci ise buna bağlı olarak devlet otoritesi ile bireysel özgürlük arasındaki ilişkilerin çözümlenmesidir. Liberallerin, yönetimi sınırlandırmak için başvurdukları kurumsal araçlar ise federalizm, çift meclis ve güçler ayrılığı ilkesi olmuştur. Bunu sağlayacak mekanizma; seçimle iktidara gelen parlamento ve iktidarın farklı güçler arasında paylaşılmasıdır. Meşruiyetini yönetilenlerin serbest seçimlerle oluşturduğu yapıdan alan bir yönetim, bireysel özgürlükleri en çok göz önüne alacak yönetim olacaktır (Örs, 2012: 63-64).

Bir kavram olarak Siyasal Liberalizm; devletin iktidarının her anlamda ve her alanda kısıtlanması, bu yetkiyi elinde tutanların, toplumun yapıtaşları olan bireylerin yaşamlarını nasıl yönlendireceklerine herhangi bir gerekçe ileri sürerek hiçbir şekilde karışmaması gerektiğini savunan, devletin, toplumsal ve kültürel yaşamın düzenlenmesinde hiçbir belirleyici rol üstlenmemesi gerektiğinin altını çizen ve somut anlatımını "En iyi hükümet, en az hükümet edendir" sözünde bulan bir öğretilerdir (Şentürk, 2008: 14). Bu çerçevede bakıldığında, bir ekonomi modeli olarak liberalizmin devlet anlayışının, siyasal liberalizmi ortaya çıkaran başlıca etken olduğu görülmektedir. Liberalizme göre, özgürlüğün ve eşitliğin önündeki temel engel devletin bizzat kendisidir. Devlet, özellikle ekonomik alanın dışına çıkarılması gereken bir varlıktır. Liberallerin minimal devlet anlayışı, aslında pazarın ve serbest rekabetin arttırılmasını hedeflemektedir (Tosun, 2010: 87).

Siyasal Liberalizm alanında en yetkin eseri ortaya koyan düşünür John Rawls'dur. Siyasal Liberalizm; dinsel, felsefi ve ahlaki düşüncelerin birbiriyle örtüşmesini ve ortak bir siyasal adalet anlayışı oluşturmayı hedeflemektedir. İdeoloji, kendi başına duran bir siyasal düzeni oluşturmayı amaçlamaktadır. Toplum, kendi kendine yeterlidir ve diğer toplumlarla bir ilişki içerisinde değildir. Böyle bir düzende bireylerin hedefi, sahip oldukları düşünce özgürlüklerini kullanıp, ortak bir siyasal adalet anlayışına ulaşmak olmalıdır (Rawls, 2007: 55-56).

Rawls'ın Siyasal Liberalizm anlayışı, adil bir toplum yapısında görülmektedir. Rawls, toplumsal adaletin ve adil bir düzenin kurulmasında bireyin özgürlüğünü ve haklarını öne alan bir anlayış geliştirmiştir. Rawls, adil bir toplumda egemen kılınacak temel ilkeleri, bir temsil aracı olarak düşündüğü başlangıç durumundan hareketle göstermeye çalışır. Rawls, başlangıç durumunda, tarafları özgür ve eşit vatandaşların temsilcileri olarak görmektedir. Bireyler arasında adaletin nasıl olması gerektiği şekillendirilirken, onları ilkeler üzerinde etkileyecek toplumsal, tarihsel ve doğal yönelimlere sahip olmadıklarını varsayan bir "bilgisizlik peçesi" arkasında düşlemektedir. Rawls, peçenin arkasında bireylerin, ırk, etnik grup, cinsiyet, güç ve zeka gibi özellikleri ile ilgili bir bilgiye sahip olmadıklarını farz etmektedir. Böylelikle, peçe ardındaki herkes, aslında adil bir vaziyettedir. Rawls, adil bir toplumu oluşturacak kişilerde iki temel ahlaki değer öngörmektedir. Bu da siyasal liberalizmin toplumsal dönüşüm ayağıdır. Birincisi, vatandaşların adalet duygusu kapasitesidir. İkincisi ise iyi anlayış kapasitesidir. Rawls'a

göre, vatandaşların adalete uygun iyi anlayışa sahip olmaları, tarafların rasyonelliğini gösterirken, adalet duygusu ise eşit konumlarda olmalarını sağlamaktadır (Tosun, 2010: 90, 91).

Öte yandan Rawls, adalet kuramı ile bireyi yeniden tanımlamaya çalışmıştır. Ona göre, Liberalizmin özgürlük yaklaşımı topluma karşı bireyi, toplumsal değerler ve normlara karşı bireysel çıkar ve egoizmi ortaya çıkarmıştır. Başka bir bakış açısına göre Rawls'un bu yaklaşımı hatalıdır çünkü birey toplum içinde değer kazanan sosyal bir varlık olduğu için, toplumun moral değerlerini ve adalet duygusunu önemsemesi gerekir. Rawls, bireysel faydayı ve çıkara dayanan duyguları, genel iyiye, kamunun kolektif istemine aykırı olacağı için bu tür duyguların sınırlandırılmasını istemiştir. Bireyi kendi duygularının bir aracı olmaktan çıkartıp, onu, toplum ve kendisi için bir amaç haline getirmeye çalışmıştır (Duman, 2010: 118).

2. TURGUT ÖZAL DÖNEMİNDE TÜRKİYE'NİN SİYASAL VE EKONOMİK LIBERALİZMLE TANIŞMASI

2.1. Ekonomik Liberalizm

Turgut Özal, Türkiye'de hem başbakanlık, hem de cumhurbaşkanlığı pozisyonlarında görev almış, aldığı kritik kararlar ile Türk siyasal ve ekonomik yaşamına damgasını vurmuş ve Türkiye için dönüşümün temsilcisi olmuş olan bir bürokrattır. 12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesi, Türkiye'nin siyasal ve ekonomik kaderinde ciddi bir kırılma yaratmıştır. Müdahalenin ardından Türkiye'de üç yıl süren askeri rejim dönemi yaşanmıştır. Turgut Özal, kritik karar verici bir bürokrat olarak tarih sahnesine bu yıllarda çıkmaktadır. Özal ile özdeşleşen ve Türk ekonomisinde bir eşik olan 24 Ocak kararlarını tahlil etmek için, uluslararası sistemin yapısı ve işleyişi göz önünde bulundurulmalıdır. ABD ve SSCB'nin iki kutbu temsil ettiği ve kapitalizm ile komünizmin birer ekonomi modeli olarak varlıklarını devam ettirebilmek için kendilerine yayılım alanı aradığı bir atmosferde, SSCB bir hamle yaparak Afganistan'ı işgal etmiş ve komünizmin ihraç edilir bir model olup, olmadığını sınınamaya çalışmıştır. 1979 yılı, aynı zamanda ABD'nin Körfez'deki en temel müttefiki olan İran'ı, burada gerçekleşen İslami devrim nedeniyle yitirdiği yıldır. ABD, SSCB'nin yayılmacı hamlelerine karşı insan hakları adı altında bir kampanya başlatırken, İran temelli İslami devrim tehlikesine karşı da "İlimli İslam" adı verilen bir projeyi yürürlüğe koymuştur. Türkiye, Ortadoğu'da kritik dönemde yer alan bir ülke olarak, ABD'nin bölge politikalarında etkin ve etkili bir ülke olma umuduna kapılmıştır. Burada Türkiye'nin gerçekleştirdiği en dikkat çekici gelişme, 24 Ocak kararları olmuştur.

Özal, Müsteşar ve Başbakan Yardımcısı olarak görev aldığı yıllarda önceliği ekonomide liberal politikaların benimsenmesine vermiştir. 24 Ocak Kararlarının mimarı olan Özal, bu politikaların uygulanmasında da bizzat görev almıştır. Özal'ın benimsediği temel ilke; ekonomide liberalizasyonun sağlanmasının, siyasal arenada da liberalleşmeyi getireceğidir (Ataman, 2003: 51). Böylelikle Türk ekonomisinin piyasa kurallarına göre dönüştürülmesi süreci başlamıştır (Ahmad, 2011: 211). Liberal politikaları savunan Özal; girişimciliği, özel mülkiyeti ve özelleştirmeleri destekleyen kararlar almıştır. Özal, liberal ilkeleri, dünyadaki ekonomik ve siyasal değişimi üzerinden analiz etmiştir. Özal'a göre 1980'li yıllar, bütün dünyada ortak fikirler bütününden yani, devletçi doktrinlerden, yeni bir bütüne devletçilik karşıtı mücadeleye girildiği yıllardır. Bu yıllar aynı zamanda kitleler çağının sona erdiği bir dönemdir. Bir başka ifadeyle tekil insan bir kere daha dünyanın merkezine oturtulmuş, bireyin bağımsızlığını gündeme gelmiştir. Bireye bağımsızlığı; kitleyi birey karşısında üstün kılan anlayışın, yani devleti bireyin karşısında üstün kılan anlayışın, ortadan kalkması demektir. Bu yeni anlayışta güçlü devlet, memurları çok olan devlet değildir. Özal'a göre güçlü devlet; harcamaları çok, fakat iki yakası bir araya gelmeyen devlet de değildir. Güçlü devlet; bir istihdam kapısı, bir baba değildir¹ (İzmirli, Özer ve Gökpınar, 2014: 246). Özal'a göre, değişimin en temel dinamiklerinden birisi, sürekli değişen ve dönüşen dünya düzenine ayak uydurma zorunluluğudur (Yüksel, 2011).

Özal'ın 1985'te Başbakan olarak ABD'ye gerçekleştirdiği ilk resmi ziyarette Başkan Reagan'a söylemiş olduğu şu söz onun uluslararası siyaset ile ekonomi arasındaki ilişkiye yaklaşımını gözler önüne sermektedir; "We don't want more aid, we want more trade-Biz daha fazla yardım değil, daha fazla ticaret istiyoruz." (Güzel, 2010: 201). Özal'ın 27 Mart 1991'de yapmış olduğu şu açıklama ise onun liberal devlet anlayışına olan inancını gözler önüne sermektedir; "Devlet baba değildir. İnsanların hizmetindedir. Devlet, baba olursa bir gün bizi döver." (Milliyet, 1991: 18). ABD'yi iş adamlarının kurduğunu vurgulayan Özal, Türkiye'de bu görevi askerler ve halkın üstlendiğini ifade etmektedir. Özal'ın bu cümlesi, onun bu seferde siyasal liberalizme verdiği önceliği sergilemektedir. Özal bu amaçla, 1986 yılında bölgesel ve küresel

¹ Özal konu hakkındaki düşüncelerini şu sözleri ile ifade etmektedir: "Devlet de, kalkınma da, iktisadi gelişme de tek bir amaç taşır: İnsanın, insanca, özgürce, refah ve mutluluk içinde yaşaması... Bundan böyle güçlü devlet, memurları çok olan devlet değildir. Güçlü devlet, harcamaları çok, fakat iki yakası bir araya gelmeyen devlet değildir. Güçlü devlet, bir istihdam kapısı değildir. Güçlü devlet, bir mabut veya baba değildir. Hepsinden önemlisi, yeni görüşte, aslanan devletin zenginliği sonucu milletin zenginliği değil, milletin zenginliği sonucu devletin zengin olmasıdır. Yani, yeni görüşte hedef, insanın, ferdin bizzat kendisidir. Daha detaylı bir okuma için bkz.: y.a.y. (2009). "Bir Liderden Daha Fazlası... Turgut Özal", 23.08.2009, <http://blog.milliyet.com.tr/bir-liderden-daha-fazlasi---turgut-ozal/Blog/?BlogNo=198987>, (Erişim Tarihi: 5 Kasım 2015).

ekonomik ve siyasal gelişmelere karşı, Türkiye'nin duyarsız kalmaması maksadıyla, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu'nun (DEİK) oluşturulmasına ön ayak olmuş ve yine aynı yıl Şarık Tara, Halit Narin, Nurettin Koçak ve Mehmet Karamehmet gibi işadamlarının bulunduğu bir heyetle Davos'a katılmıştır. Özal, Davos'ta Türkiye'nin ilişkilerinin gergin olduğu Yunanistan Başbakanı ile de bir araya gelmiştir (Milliyet, 1986: 8). Türkiye'nin Davos'a katılımı geleneğinin başlaması, yine siyasal liberalizme giden yolda konulan bir taşı simgelemektedir.

2.2. Siyasal Liberalizm

Türkiye'de 12 Eylül darbesinin ardından sivil yönetime geçiş, 6 Kasım 1983'deki genel seçimlerle olmuştur. Özal tarafından 20 Mayıs 1983 yılında kurulan Anavatan Partisi (ANAP) %45,15'lik bir oranla iktidara gelmiştir. ANAP meclise 212 milletvekili sokarak tek başına iktidar olmuştur (Tanör, 2008: 61). 1977 seçimlerinde Milli Selamet Partisi'nden (MSP) aday olan Özal, aynı zamanda Nakşibendi tarikatına mensup olan Muhafazakar bir liderdir. Ancak Özal'ın ekonomik liberalizme ve serbest piyasa ekonomisine olan inancı onu klasik İslamcılardan ayırtmaktadır (Gürpınar, 2012: 149).

Özal önderliğindeki ANAP, kendisini Milliyetçi-Muhafazakâr olarak tanımlamış ve liberal-ekonomi politikasıyla 1983-1991 yılları arasında Türk siyasal yaşamının ana yönlendiricisi olmuştur (Ayan, 2007: 10). Batılı bazı yazarlar, Özal'ı Mustafa Kemal'in ardından Türkiye'de beliren en reformist lider olarak tanımlamaktadırlar. Onlara göre Özal, Türkiye'yi hem içeride, hem de dışarıda çok daha güçlü hale getirmiştir. The Sunday Telegraph'ın ifadesiyle Özal, Türkiye'yi haritaya koyan insandır. Özellikle AB, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların gözünde, en çok güvenilen lider olmuştur. Özal'a yönelik ülke içinden bakanların görüşleri ise, çok daha büyük çeşitlilik taşımaktadır. Özal; tabuları yıkan, ekonomik yaşamın önündeki engelleri kaldıran ve Türkiye'yi az gelişmiş ülke durumundan kurtaran ve dış politikada büyük düşünmeyi öğreten bir liderdir (Bozkurt, <http://veyselbozkurt.com>, 10 Şubat 2015).

Devletin yetkilerinin kısıtlanması, bireyin devletten öncelenmesi ve hantallaşan bürokratik yapının törpülenmesi Özal'ın temel hedefleridir. Siyasal ve ekonomik liberalizasyonu gerçekleştirmek ülküsünde olan Özal, öte yandan da toplumsal katmanlar arasındaki gelir adaletsizliğini tırpanlamak için sosyal adaletin tesisini de göz önünde bulundurmıştır. (Uluç, 2014: 116) Toplumda yer alan dört önemli kırılmayı bir araya getirmeyi planlayan Özal, ANAP'ın parti programında şu ifadelerin yer almasına neden olmuştur; "Milliyetçi, muhafazakâr, sosyal adaletçi ve rekabete dayalı serbest pazar ekonomisini esas alan bir siyasi partiyiz" (<https://www.tbmm.gov.tr>, 10 Ağustos 2015). "Sessiz çoğunluğun sesi olma" sloganı ile yola çıkan ANAP, tam bir merkez sağ kitle partisidir (Mert, 1999).

ANAP'ın kadrosunda yer alan isimlere bakıldığında, Milliyetçi, Muhafazakar, Sosyal Demokrat ve Liberal düşünceli kişilerin bir arada bulunduğu görülmektedir. Özal'ı, ondan önceki siyasal liderlerden ayıran husus, serbest piyasa ekonomisine dayalı bir düzeni, bürokrasinin kısıtlanmasını, devletçi ekonomi politikalarının terk edilmesini ve yerel yönetimlere tanınan hakların genişletilmesini, Muhafazakar-İslamcı bir söylemle dile getirmesi ve uygulamaya çalışmasıdır (Uluç, 2014: 116). Özal'ın bu çoğulculuk anlayışı, akla Rawls'ın mâkûliyet ilkesini getirmektedir. Özal'ın yaptığı şey aslında merkez sağın bel kemiği olan orta sınıf ile burjuvazinin, neo-liberal ekonomi politikaları çerçevesinde buluşturulmasıdır. Hızla kapitalistleşen ülke, beraberinde "ANAP zenginleri" olarak adlandırılan yeni bir tür toplumsal katmanın oluşmasına zemin hazırlamıştır (Laçiner, 2002).

Özal, farklı siyasal düşüncelere karşı birleştirici bir tutumla yaklaşmıştır. Onun bu pozisyonu, çoğulcu bir siyasi yapı kurmak istemesinden kaynaklanmaktadır. ANAP'ın kurucu kadrosuna bakıldığında; sol cenah ile sağ kesimden Türkçü ve Muhafazakâr görüşlü kişilerin bir arada olduğu görülmektedir (Güven, 2013). Özal'ın gayesi, farklı siyasal duruşlara sahip isimleri parti içerisinde toplayarak, mevcut oyların ANAP'ta bir araya getirilmesidir. Bu nedenle ANAP'ta, Adalet Partisi'nden (AP) isimler olduğu gibi, eskiden Milli Selamet Partisi (MSP) ve Milliyetçi Hareket Partisi'nde (MHP) bulunan kişiler de yer almıştır (Çavuşoğlu, 2009: 273).

Türkiye'nin olağanüstü günler yaşadığı ve sivil yaşama geçişte pek çok sıkıntının bulunduğu günlerde Özal, parti programında yine de geleceğe güvenle bakmayı, demokrasiye bağlılığı ve ulusal değerler etrafında birlik ve beraberlik içinde bulunmayı vurgulamaktadır. Bunun yanında programda, devletin millet için var olduğuna, devletin sistemde tanzim edici ve yönlendirici bir rol alması gerektiğine dikkat çekmektedir (Kiriş, 2012: 36). Özal'ın bu çoğulcu ve kapsayıcı anlayışı, Siyasal Liberalizmin önemli unsurlarından olan, birbirinden farklı ve uyumsuz olan dünya görüşleri arasında bir uzlaşma temeli sağlama ilkesi gerçekleştirilmek istenmiştir.

Öte yandan Özal'la birlikte pasif, ürkek ve çekingen bir dış politika yerine aktif ve gerektiğinde risk alabilen bir dış politika izlenmek istenmiştir. Başlangıçta bu dış temasların temel ağırlık noktası, ekonomi ve dış kredi bulmak üzere olmuştur. Örneğin Özal, 1985 yılında Amerika Birleşik Devletleri'ne (ABD) 14 yıl aradan sonra giden ilk Başbakan olduğunda, onun bu gezisine Sakıp Sabancı, Şarık Tara, Nuh Kuşçulu, Erdoğan Demirezen, Erol Aksoy ve Selahattin Beyazıt gibi sanayiciler başta olmak üzere işadamları

katılmıştır. İşadamlarının bu geziden beklentisi ABD'den kredi alımı ve tekstil sorunlarının çözülmesi olmuştur². Özal, bu geziler sayesinde Türkiye'deki değişimi ve reformları dünyaya aktaran kişi olmuştur. Bunun için de Davos'ta her yıl yapılan Dünya Ekonomik Forumu toplantıları bir fırsat olarak belirmiştir. Özal'ın katıldığı bu toplantılara, büyük bir işadamları topluluğu ve gazeteciler eşlik etmekteydi (Güner, 2000: 40). Birçok yazarın "Özal'ın Prensleri" diye isimlendirdiği bu işadamları ve gazeteciler, Özal'ın içerde ve dışarda en büyük destekçisi olmuşlardır. Bu isimler, bu pozisyonlarının karşılığı olarak devlet bürokrasisinde önemli yerlere atanmışlardır. Böylelikle Özal zamanında, devletle işadamları arasındaki ilişki yeni bir boyut kazanmıştır. Kendisi de bir süre özel sektör deneyimi yaşamış olan Özal, iş çevreleri ile oldukça sıcak ilişkiler içerisine girip, iş dünyasından pek çok kişiyi partisine katmıştır. Dolayısıyla siyasal iktidar, o güne dek kendisini belirgin bir şekilde üstünde konumladığı sermaye çevreleri ile daha yakın ve nispeten eşit bir ilişki kurmaya başlamıştır (Beriş, 2008: 39).

Özal'ın, ekonomiyi siyaseti yönlendiren bir araç olarak kullanmasındaki gaye, Cumhuriyet dönemi ve sonrasındaki dış politika anlayışı gereği, dışa kapalı bir ülke ve ekonomi modeli olan Türkiye'yi dünya ile bütünleştirmektir. Bunu yapmak için Özal, karşılıklı ekonomik ilişkilere ve ihracata önem vermiştir. Özal, uluslararası siyasetin önemli bir aktörü olabilmek için, çok yönlü bir dış politika uygulanmasını gerektiğini savunmuştur (Duman, 2010: 328). Özal'a göre siyasi anlaşmazlıkların giderilmesi ve siyasi ilişkilerin düzeltilmesinde ekonomik işbirliğinin büyük önemi vardır. Özal, Fransa ile ilişkilerin soğuk olduğu dönemde, Türkiye'deki bazı büyük projelerin Fransızlara verildiği takdirde tutumlarının değişeceğini savunmaktaydı (Doğan, 1994: 315). Bu söylem, diğer dış politika yapımcılarının aksine, Özal'ın Türk dış politikasına farklı, yenilikçi ve değişimci bir karakter kazandıracığının ilk işaretleriydi.

Özal, Türkiye'nin erken cumhuriyet döneminde resmi politikasında Ortadoğu'ya olan küskünlüğünün bir tarafa bırakılmasını ve hatta ülkenin bölgede daha aktif bir konuma gelmesini istemekteydi. Türkiye, Özal döneminde Ortadoğu ülkeleri ile ekonomik hacmini arttırarak, siyaseten yakınlaşmayı ummaktaydı. Türk iş adamları bölgede özellikle inşaat sektöründe yer alarak, Türk ekonomisinin canlandırılmasını sağlamaya çalışmışlardır. Türkiye, Ortadoğu'da bu şekilde bir pozisyon alırken, diğer yandan da Avrupa Birliği (AB) ile ilişkileri de göz ardı etmemiştir. Türkiye'nin, NATO ve ABD'ye olan bağımlılığını azaltmak amacıyla Özal, dış politikayı çeşitlendirmeye çalışmış ve Avrupalı devletlerle temaslarını arttırmıştır. Muhittin Ataman, Özal dönemi Türk dış politikasını şu sözleri ile formüle etmektedir; "Türkiye; ülke kimliği olarak, kültürel ve siyasal açılarından laik ve Batıcı bir görünümünden, teknolojik olarak Batıcı ancak kültürel olarak Doğulu bir devlete dönüşmüştür." (Ataman, 2003: 50). Öte yandan Özal, siyasal liberalizmin tesisi için gerekli olan hukuksal düzenlemelerin de öncüsü olarak, bireyin devlet için var olduğu görüşünden, devletin birey için var olduğu ilkesine geçişin önemli bir temsilcisidir (Uluç, 2014: 119).

3. RECEP TAYYİP ERDOĞAN'IN TURGUT ÖZAL'A BENZER UYGULAMALARI

Hem Başbakanlık, hem de Cumhurbaşkanlığı görevlerini üstlenebilmiş olan Turgut Özal ve Recep Tayyip Erdoğan, farklı siyasi kariyerlerden gelen ve uluslararası sistemin koşullarının benzer olmadığı zaman dilimlerinde görev yapmış iki önemli bürokrattır³ ancak Turgut Özal'ın birçok alanda yaptığı uygulamalar, günümüz siyasetinde Ak Parti Hükümetlerinde ve Recep Tayyip Erdoğan'ın kişiliğinde karşılığını bulmaktadır. Recep Tayyip Erdoğan'ın, özellikle başbakan olduğu dönemlerde dile getirdiği şu ifade durumu özetler niteliktedir; "Rahmetli Özal'ın bayrağını devraldık, onun hayallerini gerçekleştiriyoruz" (<http://www.eskihaber.net>, 1 Haziran 2015). Erdoğan daha 2002 yılında Ak Parti lideri iken, Meclis Grubu'nda yaptığı bir konuşmasında, Özal'ın rakipleri için kullandığı "hayallerimize bile yetişemezler" ifadesine gönderme yaparak, "Bizler öteden beri, bazıların hayallerinin bile bizim yaptıklarımıza ve yapacaklarımıza yetişemeyeceğini biliyoruz" diyerek, Özal'ın siyasal üslubunu kullanmıştır (Berberoğlu, 2002). Ancak kamuoyunda Ak Parti politikaları Özal dönemi ile kıyaslanmaya başlayınca Erdoğan; "Tamam, Özal'a saygımız var. Ama bana 2. Özal demeyin. Ben 1. Erdoğan'ım. Yok birinci de değil, sadece Tayyip Erdoğan" diyerek kendisini söylemsel olarak Özal döneminden ayırttırmaya çalışmıştır (Milliyet, 2004: 19). Erdoğan, bu yakıştırmayı rasyonel bulmasa da, konjonktür farklılığına

² İstanbul Ticaret Odası Başkanı Nuh Kuşçulu söz konusu gezi ile ilgili olarak şu şekilde bir yorum yapmaktadır; "İki yıldır yapılan bu tür geziler sayesinde, daha önce kredi almak için kapılardan bile giremediğimiz Dünya Bankası, Exim Bank, Uluslararası Finans Kurumu ve Deniz aşırı Yatırımlar Örgütü (OPIC) gibi para ve yatırım kuruluşlarıyla şimdi rahat ilişki kurabiliyoruz. Bu kez, gezi Başbakan seviyesinde olduğu için, Türk heyeti çok daha iyi sonuçlar alabilecek." Erdoğan Demirezen ise konu ile ilgili olarak şu açıklamayı yapmıştır; "Bu gezi, Türkiye'nin ABD piyasasına girmesi için büyük bir imkan. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin bu tür geziler düzenlemesinde büyük büyük yarar var. Ancak bu fırsatlarla bir araya gelen işadamları kendilerini tanıtmaya fırsatı buluyor." Daha fazla bilgi için bkz.: "Dış Para Arayışında Özel Sektör Beklentisi", *Milliyet*, 26.01.1985, s. 4.

³ Turgut Özal döneminde Devlet Bakanı olan ve Recep Tayyip Erdoğan döneminde Adalet Bakanlığı ve Hükümet Sözcülüğü yapan Cemil Çiçek, iki lider arasındaki en önemli farklılığın, Özal'ın siyasete yatay geçiş yapması ancak Erdoğan'ın gençlik yıllarından beri siyasetin içinde bulunmasından dolayı her kademedeki çalışarak siyasi kariyerinin dikey bir yolda gitmesi olduğunu ifade etmektedir. Detaylı bilgi için bkz.: Meral Tamer (2007). "Erdoğan ile Özal'ın En Temel Farkı", *Milliyet*, 22.06.2007, s. 6.

rağmen, uygulamada iç ve dış politika yaklaşımlarının örtüştüğü görülmektedir. Üstelik bu kıyaslama ve yakıştırmayı sadece Türk kamuoyu yapmamakta, dönemin ABD Savunma Bakanlığı Müsteşarı Eric Edelman da, 2006 yılında Washington'da bir araştırma kuruluşunda Türkiye ile ilgili olarak yaptığı bir konuşmasında, Özal'ın Başbakan olduktan sonra seçmen tabanını aşmasına değinerek, Erdoğan'a merkez siyasette kapsayıcılığın nasıl olabileceğine ilişkin mesaj vermiştir⁴ (Milliyet, 2006: 13).

Özal'ın, ANAP'ı dört farklı siyasi eğilimin bir araya getirildiği bir merkez parti yapma düşüncesi bulunmaktaydı ve bu fikir gerçekleştirilebilmişti. Erdoğan, Özal'ın bu birleştiricilik-kapsayıcılık doktrinine benzer bir şekilde, Ak Parti'yi siyasetin merkezi haline getirmek ve siyasal yelpazedeki merkez tanımını yeniden yapmak istemiştir. Ak Parti'nin 2003 yılında yapılan Birinci Büyük Kongresi'nde Erdoğan'ın konuşmasının ara satırlarında bu anlayışı okumak mümkündür. Konuşmada, Cumhuriyet, Atatürk, Muhafazakar demokrasi, Avrupa Birliği ve her türden etnik milliyetçiliğin reddi bulunmaktadır. Erdoğan, bir dönem oyunu ANAP'a, DYP'ye, CHP'ye vermiş olan seçmeni kazanmaya çalışmaktadır⁵ (Cemal, 2003: 17). Dolayısıyla Ak Parti, ANAP gibi, Türk sağının ana motiflerini kullanarak ve içerisindeki Milli Görüş ekolünü de buna eklemleyerek, bir merkez olmaya çabalamaktadır (Bora, 2002).

28 Şubat sürecinin ertesinde, var olan statükoyu kırma ve değişim sloganları ile iktidara gelen Ak Parti, aslında 1980 İhtilali'nin ardında bıraktığı siyasi atmosferde iktidara gelen ANAP'ın sloganlarını kullanmaktadır. Her iki lider de iktidara geldikleri ilk yıllarda, Türkiye'nin AB üyeliği için atması gereken adımlara ivme kazandırmış, ikisi de ekonomide IMF'nin koyduğu kurallara riayet etmiştir. İki lider de parti kurmadan önce ABD'de bulunmuş ve Amerikalı diplomatlar nezdinde kendileri hakkında olumlu kanaat oluşmasına önem vermiştir (Cıvaoglu, 2004: 21).

Erdoğan ve Özal benzer bir düşün özlemini duymaktadır; yüzü eski Osmanlı coğrafyasına dönük, bölgesinde güçlü ve istikrarlı olan, Batıya olan bağımlılığını azaltmış, Milliyetçi-Muhafazakar çizgide bir Türkiye. Bu düşün peşindeki iki liderin benzer siyasalar içerisine girdiği görülmektedir. Öncelikle, Türkiye'nin dış politikasında ağırlığı Ortadoğu ülkeleri ile olan ilişkilerini geliştirmeye vermesinden ötürü Özal döneminde başlayan, "Yeni-Osmanlılık" tartışmaları, Erdoğan döneminde yine gündeme getirilmiştir. Hatta Erdoğan döneminde, AB'ye üyelik sürecinin daha az dile getirilir olmasından ve Türkiye'nin birliğe üyelik motivasyonunun azalmasından, buna karşılık Ortadoğu'nun en temel sorunu olan Filistin'in, Türk dış politikasında daha çok yer edinmesinden dolayı "ksen kayması" tartışmaları, gündemi uzun süre meşgul etmiştir. Özal'ın dış politikada yakalamaya çalıştığı hareket alanının bir devamı olarak, Erdoğan hükümetleri, Türk dış politikasında değişimi kavramsallaştırmıştır (Özdemir, Bahadır, Yeğin, 2010: 178).

Özal ve Erdoğan'ın hükümet etme yaklaşımlarındaki bir diğer benzerlik, çeşitli ülkelere yaptıkları resmi ziyaretlerinde, Dışişleri Bakanlığı yetkililerinin yanı sıra işadamlarını da beraberlerinde götürmeleridir. İki liderde yurt dışı ziyaretlerini yanlarına çok sayıda işadamı alarak gerçekleştirmişlerdir. Özal da, Erdoğan da dış politikadaki kronik sorunları ekonomi kanalıyla aşmaya çalışmıştır. İki liderin gelecek vizyonu oluşturmada gönderme yaptıkları ideoloji aynıdır; siyasal ve ekonomik liberalizm. Özal, Ortadoğu ve Orta Asya ülkeleri ile ticaret hacmini genişletmenin, siyaseten Türkiye'yi bu ülkelere yakınlaştıracaklarını düşünmekteydi. Erdoğan da benzer bir şekilde bakır Afrika ülkeleri ile ya da Latin Amerika ülkeleri ile ticaretin geliştirilmesinin, siyaseten Türkiye'ye bu kıtalarda alan açacağı kanısındadır.

Özal, 1990'larda Sovyetler Birliği'nin çözülmesi sürecinde Güney Kafkasya ve Orta Asya'nın bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından, Türkiye'nin diplomatik gücünü bu bölgelere uzatmaya çalışmış ve bazı kültürel bağlar kurmada başarılı olmuştur. Ancak arzulan ekonomik projeksiyon, tam anlamıyla başarı olamamıştır. Zira ilgili ülkeler, o zaman ihtiyaç duydukları büyük uluslararası sermaye yatırımı ile ileri teknolojileri Türkiye'nin sağlayamayacağını kısa sürede anlamıştır. Buna rağmen Özal'ın dış politika stratejinin birer parçası olarak; Karadeniz Ekonomik İşbirliği Organizasyonu'nun (KEİO) kurulması ve Türkçe Konuşan Ülkeler Zirvesi serileri kısmen başarılı olmuştur. Erdoğan da 2012'deki Orta Asya ülkelerine yaptığı ziyaretlerinde; örneğin Kazakistan'da, Türk yatırımının "enerji santrali, baraj, otoyol, köprü ve liman yapımları" gibi endüstriyel altyapıları başta olmak üzere tarım, savunma, enerji ve madencilik alanlarında çeşitlenmesini istemiştir. Özal döneminde sermaye aktarımı açısından işlevsiz kalan Türkiye, Ak Parti döneminde Orta Asya ülkelerine yardım yapabilecek güce ulaşmıştır (Cutler, 2012).

⁴ ABD Savunma Bakanlığı Müsteşarı Eric Edelman'ın söz konusu ifadeleri şu şekildedir: "Özal 1983 yılında Anavatan Partisi'ni kurdu ve ardından Başbakan seçildi. İşte o zaman Özal küçük bir grubun temsilcisi olmaktan çıkıp Türkiye'nin bütününün lideri oldu. Gerçek anlamda bir ulusal şahsiyet haline gelebilmek için, içinden geldiği seçmen tabanını aşmayı bildi." Detaylı bilgi için bkz.: "Edelman'dan Erdoğan'a Hassas Bir Mesaj Daha", *Milliyet*, 03.07.2006, s. 13.

⁵ Hasan Cemal, Erdoğan'ın Özal gibi farklı eğilimleri birleştiren bir parti yaratma düşüncesinde olduğunu daha 1999 yılında *Milliyet* gazetesinde kaleme aldığı köşe yazısında dile getirmiştir. Detaylı bilgi için bkz.: Hasan Cemal (1999). "Tayyip'in Özalvari Çabalarıyla Erbakan Hoca", *Milliyet*, 05.11.1999, s. 21.

Özal ve Erdoğan arasındaki bir başka benzerlik; iki liderinde devlet yapılanmasına olan bakış açılarında olmuştur. İki liderde bürokrasinin şişkinliğinden ve hantallığından şikayet etmektedir. Özal'ın genel siyaset anlayışı, uzun dönemde parlamenter sistem yerine ABD benzeri bir başkanlık sistemine geçmektir (Gözen, 2000: 118). Özal'ın bu tasavvuru, günümüzde karşılığını Ak Parti Hükümetlerinde ve Erdoğan'ın Başkanlık Sistemi söylemlerinde bulmaktadır. Erdoğan, daha Nisan 2003'de, yönetim sistemleri açısından en iyisinin Amerikan tipi başkanlık sistemi olduğunu söylemiş, Ocak 2007'de bu görüşlerini tekrarlamıştır (Sevinç, 2007). Başkanlık Sistemi, aslında Türkiye'de 1980'lerden beri tartışılan önemli konulardan biri haline gelmiştir. Başkanlık sisteminin temel dayanağı eyalet sistemidir. Eyalet sisteminin getirilmesi konusunda da iki lider, benzer düşünceleri taşımaktadır. Özal, Türkiye'de eyalet sistemi uygulamasından yanaydı. Hatta Özal, Türkiye'nin azami 10-12 eyalete bölüneceği bir idari yapılanmanın hem gerçekçi, hem ekonomik bakımdan verimli olacağını, hem de Kürt sorununun çözümüne önemli katkı yapacağını düşünmekteydi. Özal'a göre, ABD'de olduğu gibi, eyalet valileri ve emniyet müdürleri halk tarafından seçilmelidir. Erdoğan da, eyalet sistemi konusunda Özal ile benzer şeyleri savunmuştur. Cumhurbaşkanlığı seçiminden önce Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim anlayışına da gönderme Erdoğan, aslında Türklerin eyalet sistemi fikrine yabancı olmadığına dikkat çekmeye çalışmıştır⁶ (Çandar, 2013). Cumhurbaşkanı sıfatıyla Şubat 2015'de Malatya'da yaptığı bir konuşmada Erdoğan, Özal'ın "Büyük Türkiye için Başkanlık sistemine geçmemiz gerekir" dediğini ve kendisinin de aynı fikri gündeme getirdiğini ifade etmiştir⁷. Erdoğan'ın söz konusu konuşmasında sarf ettiği şu sözler bir başka açıdan daha önemlidir; "Dün Özal'a diktatör, tek adam heveslisi diyerek iftira atanlar bugün aynısını bana söylüyor. İnanın değişen hiçbir şey yok. O zamanın gazetelerini arşivlerden getirttim, baktım. Aynı şeyleri söylemişler" (Hürriyet, 2015a). Kendisinin İkinci Özal olarak adlandırılmasına karşı çıkan Erdoğan, bu sözleri ile Özal ile izledikleri politikalar ve aldıkları eleştirilerdeki benzerliği, kendisi de kabul etmektedir. Öte yandan Erdoğan'ın ifadelerinde yer aldığı üzere, Özal'ın, başkanlık sistemine yaptığı vurgu ve hatta bunun için gerekirse halkoylamasına giderim şeklindeki açıklamaları üzerine, Milliyet gazetesinde Şamil Tayyar, "Özal Diktatörlüğü mü?" başlıklı bir yazı kaleme almıştır. Tayyar yazısında, Orhan Aldıkaçtı'nın "Özal diktatörlüğe gitmeye en elverişli eğilime sahip" ifadelerine yer vermiştir⁸ (Tayyar, 1990: 11). Erdoğan da, Özal'a yapılan bu eleştirilere benzer şekilde, iç ve dış kamuoyundan eleştiriler almaktadır. Örneğin Nuray Mert, Cumhuriyet gazetesinde kaleme aldığı yazısında, hem Cumhurbaşkanı pozisyonundaki Erdoğan'ın, hem de Ak Parti'nin yıllar içerisinde gittikçe otoriterleştiğini söylerken (Mert, 2015), Financial Times gazetesi de Şubat 2015'de Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın başkanlık sistemini tesis edecek anayasa değişikliği için meclis çoğunluğunu arzu ettiğini saklamaması ve İç Güvenlik Yasası gibi uygulamalardan yola çıkarak Nuray Mert ile aynı yorumu yapmaktadır (Financial Times, 2015). Erdoğan ise başkanlık sistemine geçişin, Recep Tayyip Erdoğan'ın kendi meselesi değil, ülkenin meselesi olduğunu vurgulamaktadır (Hürriyet, 2015b).

Özal ve Erdoğan, Türkiye'nin karşısında bulunan en çetrefilli problemlerden olan Kürt Sorunu hakkında da benzer bir tutum içerisinde davranmışlardır. 1993 yılında Özal, PKK'nın suç işlemeyen yönetici kadrosunun da içerisinde yer aldığı kademeli bir af uygulamasının Kürt Sorununu çözümleyebileceğini düşünmüş ancak gerçekleştirilememiştir. 1993'de Kürt Sorununun çözümüne çok yaklaşılmış ancak ıskalanmıştır. Benzer bir umutla, 2009 yılında Ak Parti hükümeti döneminde "demokratik açılım-çözüm süreci" olarak adlandırılan kritik hamle atılmıştır. Karşılıklı olarak yapılan anlaşma ile Ekim 2009'da Habur sınır kapısından bir grup PKK'lı ve mülteci, silah bırakarak gerilla kıyafetleri ile Türkiye'ye giriş yapmıştır. Ancak gelen grubun bölgede yer alan Kürt vatandaşlar tarafından büyük bir sevinç ile karşılanması, ülkede bazı kesimler arasında rahatsızlık yaratmış ve Erdoğan hükümetinin çözüm sürecine ilişkin motivasyonunu

⁶ Erdoğan konu hakkındaki görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir; "Bunlar, tarihi filan bilmiyorlar. Bunların tarih bilinci yok. Şimdi 'cumhuriyete savaş açmak' derken bir defa dünyaya şöyle bir bakalım. Dünyada gelişmiş güçlü ülkelere bakarsanız, bunların hiçbirinde eyalet korkusu diye, eyalet endişesi diye bir şey yoktur. Tam aksine eyalet yapılanmaları o güçlü ülkelerde çok daha süratle kalkınmayı getirir ve demokraside özellikle siyasi rekabeti getirir. Bu, güçlenme alametidir. Gelelim bizim kendi tarihimize. Osmanlı'ya baktığımız zaman, o güçlü Osmanlı'da mesela çok daha enteresan Lazistan Eyaleti var, Kürdistan Eyaleti var. İniyoruz güneye yine aynı şekilde eyalet sistemleri var. Niye Osmanlı güçlü ve oralarda hiç çekinmeden rahatlıkla bunları vermiş..." Cengiz Çandar (2013). "Eyalet Sistemi: Özal'dan Erdoğan'a...", http://www.radikal.com.tr/yazarlar/cengiz_candar/eyalet_sistemi_ozaldan_erdogana-1127679, (Erişim Tarihi: 1 Haziran 2015).

⁷ Erdoğan konuşmasında şu ifadelerle yer vermiştir: "Biz başkanlık sistemi dediğimizde onlar buna padişahlık diyerek mukabele ediyor. Biz milli irade deyince rahatsız oluyorlar. Ey parlamentonun içinde olanlar niye korkuyorsunuz. Hadi soralım başkanlık sistemini millete? Millet evet mi hayır diyor. Millet evet diyorsa mesele bitmiştir, hayır diyorsa yine bitmiştir." Detaylı bilgi için bkz.: "Erdoğan'dan Önemli Açıklamalar", *Hürriyet*, 2015a, 21.02.2015, <http://www.hurriyet.com.tr/erdogandan-onemli-aciklamalar-28262129>, (Erişim Tarihi: 5 Kasım 2015).

⁸ Yazıda Orhan Aldıkaçtı'nın şu ifadeleri yer bulmuştur: "Özal ben halkoylamasına giderim demekle inisiyatif bendedir, ANAP benim emrimdedir, Anayasa'ya uymaya yemin etmiş milletvekilleri kendi hür iradeleriyle rey veremezler demek istemiştir. Bugün görüyoruz ki partili birisi cumhurbaşkanı seçildi. Bu model diktatörlüğe elverişlidir. Güney Amerika'da darbeler hep böyle olmuştur. Başkanlık sistemi Türkiye için geçerli değildir. Özal da diktatörlüğe gitmeye en elverişli eğilime sahip." Şamil Tayyar (1990). "Özal Diktatörlüğü Mü?", *Milliyet*, 16.06.1990, s. 11.

düşürmüştür (y.a.y., 2014). Kürt Sorununa ilişkin olarak, Özal, ana dilde eğitim ve Kürtçe televizyon düşüncesini ortaya atmış, Erdoğan hükümeti 2009 yılında bir devlet kanalı olarak Kürtçe yayın yapan TRT Şeş'i açarak ve yine aynı yılın Aralık ayında Kürtçe'nin yaşatılması için bu dilde eğitim verilen özel kurumların kurulmasına müsaade ederek, Özal'ın bu tasavvurunu hayata geçirmiştir.

Erdoğan ve Özal'ın hükümet etme yaklaşımlarındaki benzerliğin ötesinde, bu iki bürokratin Cumhurbaşkanı olduktan sonra aldıkları pozisyon ile ilgili olarak aldıkları eleştiriler de benzer olmuştur. İki lider de Cumhurbaşkanı olduktan sonra aktif siyasetten uzaklaşmamıştır. Özal'ın, Cumhurbaşkanı olduktan sonra da ANAP'ın izlediği politikaları yönlendirme çabaları, muhalefet tarafından sıklıkla eleştirilmiştir. Muhalefet birçok kez "Cumhurbaşkanı tarafsızlığını korusun, ANAP'ın işlerine karışacaksa tekrar dönüp genel başkanı olsun." diyerek duruma olan tepkisini dile getirmiştir (<http://www.eskihaber.net>, 1 Haziran 2015). Üstelik, Özal'ın, ANAP'ın parti içi sorunlarına karşı da müdahaleci yaklaşımı, bürokraside yer alan kilit kadrolara yaptığı kritik atamalar, hükümet ile anlaşmazlık içerisinde bulunuşu ve baskın siyasal kişiliğinden ödün vermeyen tavrı "cumhurbaşkanının tarafsızlığı" ilkesini ihlal ettiği yönündeki tartışmaları kızıştırılmıştır (Tanör, 2008: 94). Türk siyasetinde, bugün de muhalefet partileri, Erdoğan'a, Cumhurbaşkanı olduktan sonra tarafsız davranmadığı şeklinde, Özal'ın benzer, şikayetlerini dile getirmektedirler. Erdoğan, bu tür eleştirileri kabul etmemektedir⁹.

İki liderin aktif siyasetten kopamayışları, Türkiye'de Başkanlık Sistemi tartışmalarının bir türlü noktalanmamasına neden olmaktadır. Daha 1987 yılında, o dönem Başbakan olan Özal ile ilgili olarak, mecliste 300 kişilik çoğunluğu sağlarsa, Başkanlık sistemine geçmeyi tasarladığı yönünde haberler yapılmaya başlanmıştır. Milliyet gazetesinin 19.10.1987 tarihli sayısının sür manşeti "Başkanlık Sistemi" şeklinde atılmıştır (Milliyet, 1987: 1, 7). Hem Özal'ın, hem de Erdoğan'ın başkanlık sistemiyle ilgili düşünceleri toplumun tamamı tarafından destek görememesine rağmen, cumhurbaşkanlıkları döneminde fiili olarak yaptıkları bazı eylemler, dolaylı yoldan başkanlık sistemine gönderme yapar nitelikte olmuştur. İki liderde Bakanlar Kurulu'nu toplamış ve kararlar almıştır. Örneğin Özal, Yıldırım Akbulut'un başbakanlığını yaptığı ANAP ve Süleyman Demirel'in başbakanlığı üstlendiği DYP-SHP koalisyon hükümetleri döneminde, cumhurbaşkanlığı yaparken, her ay düzenli şekilde olmasa da, Bakanlar Kurulu'nu toplamış ya da toplantılarına katılmıştır. Üstelik bu toplantıların bazıları Milli Güvenlik Kurulu (MGK) toplantılarının hemen ardından yapılmıştır. Özal, Birinci Körfez Savaşı öncesinde ve sırasında, hükümetin önüne geçen bir rol üstlenmiştir. Yine Özal, Irak'a müdahale etmeye hazırlanan ABD'ye açık destek vermiştir. Bu dönemde muhalefet, Özal'ı, Türkiye'yi savaşa sürüklemekle suçlamıştır. Özal'ın cumhurbaşkanı sıfatıyla Bakanlar Kurulu'na başkanlık ettiği toplantılardan biri 7 Ağustos 1990'da Çankaya Köşkü'nde gerçekleşmiştir. 6 Ağustos'ta Irak'a karşı ekonomik yaptırım kararı alan Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi toplantısından bir gün sonra gerçekleştirilen toplantıdan, BM kararlarına uyum kararı çıkmıştır. Bu kapsamda Kerkük-Yumuraltık petrol boru hattı kapatılmıştır (Tümer, 2014). Yıldırım Akbulut, Özal'ın bu uygulamaları karşısında 1990 yılında şöyle bir yorum yapmaktadır; "Cumhurbaşkanımız her şeyin dışında kalmış bir kişi değildir. Cumhurbaşkanlığı da sembolik bir makam değildir" (Varol, 2015). Süleyman Demirel, Kasım 1990'da başkanlık sistemi ve cumhurbaşkanının yetkileri tartışmaları ile ilgili bir açıklama yapmış ve Özal'a "Bush'a imrenme, başkanlık sistemi olsa bugün yaptığının dışında ne yapacaksın?" diyerek, Türkiye'nin hazır olmadığı gerekçesi ile Başkanlık sistemine karşı bir duruş sergilemiştir (Milliyet, 1990: 10).

Erdoğan ise Cumhurbaşkanı seçimi öncesinde katıldığı bir televizyon programında; "Bakanlar Kurulunu gerektiğinde toplayabilirim. Cumhurbaşkanı, Milli Güvenlik Kurulu'nu belli aralıklarla toplamıyor mu? Topluyor, başkanlık ediyor. Bakanlar Kurulu'yla da belli aralıklarla böyle toplanılır. Başbakanla, Bakanlar Kurulu'yla konuşur, görüşürüz, belli aralıklarla toplanılır. Bu da Anayasa'ya aykırı olmaz." diyerek konu hakkındaki yaklaşımını sergilemiştir (Tümer, 2014). Nitekim Erdoğan, seçilmesinden kısa süre sonra 19 Ocak 2015'de Bakanlar Kurulu'na başkanlık yapacağını açıklamıştır. Bu toplantıdan sonra Türkiye'de yeni bir tartışma konusu açılmış, Erdoğan'ın yetki gaspı yaptığına dair eleştiriler gündeme gelmiştir. Fakat 1982 Anayasası'nın 104. maddesi Cumhurbaşkanına, gerekli gördüğü hallerde, Bakanlar Kurulunu toplama yetkisi vermiştir. Bu yetkiyi Özal ve Erdoğan dışındaki Cumhurbaşkanları sadece olağanüstü dönemlerde kullanmıştır.

Özal ve Erdoğan'ın Cumhurbaşkanı olma serüvenlerinde maruz kaldıkları eleştirilerin dozu da benzerdir. 1989 yılında Milliyet gazetesi sür manşeti "Yumruklar Sıkıldı" olarak atmış ve Deniz Baykal ile

⁹ Erdoğan'ın konu hakkındaki görüşleri şu şekildedir; "Beştepe yasal çizgileri içine çekilsin" filan deniliyor. Ben yani gayri yasal mı çalışıyorum? Haa, eğer "Sussun, otursun, hiç konuşmasın" denilirse, ben alışılmış Cumhurbaşkanı değilim. Onun için de olması gereken neyse onu yapmaya mecburum. Çünkü cumhurbaşkanı baş olmak bunu gerektirir. Bizi, "sus" diye oraya çıkarmadılar, "çalış" diye çıkardılar. Orada çalışıyoruz, çalışacağız. Yapmamız gereken daha çok şeyler var" Detaylı bilgi için bkz.: y.a.y., 2015. "Erdoğan Rize'de Konuştu", 15.08.2015, http://www.dha.com.tr/erdogan-rizede-konustu_1003489.html, (Erişim Tarihi: 1 Ekim 2015).

Süleyman Demirel'in Özal'ın cumhurbaşkanlığına ilişkin olumsuz görüşlerine yer verilmiştir¹⁰. Hatta Deniz Baykal; "Tek başına cumhurbaşkanı seçilmeye kalkışır, Meclis'teki turlara girmeyeceğiz. Azınlık Cumhurbaşkanını tanımayacağız. Çankaya yetkilerini yeniden düzenleyeceğiz" şeklinde sert sözler kullanmıştır (Milliyet, 1989: 1). Aynı Deniz Baykal, 2007 yılında CHP Grup Toplantısı'nda Erdoğan'ın olası adaylığı ile ilgili olarak da; "Sakın ha Cumhurbaşkanı adayı olma! Bu tavsiyem kulağına küpe olsun Sayın Tayyip Erdoğan. Sakın ha ihtirasının kurbanı olma" şeklinde sert sözler ifade etmiştir (Cihan Haber Ajansı, 2007).

Öte yandan iki lider, Başbakanlıktan Cumhurbaşkanlığına geçiş süreçlerinde de kıyaslanabilmektedir. Özal, ANAP'tan istifa edip Cumhurbaşkanı olunca, ANAP sancılı bir parti kongresi geçirmiş ve hatta parti siyaseten güç kaybetmiştir. Ahmet Necdet Sezer'in görev süresinin dolmasının ardından kimin cumhurbaşkanı adayı olacağına ilişkin yapılan tartışmalarda, Erdoğan partisini bırakırsa, Ak Parti'nin ANAP gibi zayıflayacağı, hatta parçalanabileceği yönünde tartışmalar yapılmıştır. Hatta dönemin Adalet Bakanı Cemil Çiçek 2007 yılında yaptığı bir açıklamada, Erdoğan Cumhurbaşkanı olursa, Ak Parti'nin zayıflamayacağını çünkü partinin iç bütünlüğünün tam olduğu yönünde bir yorum yapma gereği duymuştur (Milliyet, 2007: 18). Geline süreçte Erdoğan sonrasında Ak Parti, gerçekten de ANAP gibi erimemiştir. Mart 1989 yerel seçimleri öncesinde Özal; "Ben muhalefet olmam. Ben siyasetçi değilim. Eğer seçim neticeleri işleri rahat götüremeyeceğimiz noktaya gelirse, yüzde 1 ihtimalle de olsa, bu netice çıkarsa ne haliniz varsa görün derim" demesine rağmen ANAP, ilk imtihanını burada vermiş, belediyelerin çoğunu SHP kazanmıştır (Sabah, 2007). Oysa Ak Parti, 2014 yılında Erdoğan'ın Cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından iyi bir teşkilatlanma ile bütünlüğünü ve siyasal iktidar olma şansını devam ettirmiştir (Sabah, 2015). Üstelik Özal da, Erdoğan da Cumhurbaşkanı olurlarken, Başbakan olacak ismin kim olacağına ilişkin tartışmalara son noktayı koymuş, Özal Yıldırım Akbulut'u, Erdoğan ise Ahmet Davutoğlu'nu Partinin Genel Başkanı ve Başbakan olarak seçmiştir (Varol, 2015).

SONUÇ

Tek başına iktidar olabilme şansını yakalamış ve dolayısıyla Türk demokrasisine ve ekonomisine şekil verme kudretine ulaşan, Türk Sağ'ının iki güçlü lideri Turgut Özal ve Recep Tayyip Erdoğan, siyasal liberalizm ile Türkiye'ye uluslararası sistemde önemli bir yer edindirmeye çalışmıştır. Her iki lider de, Batılı liberal siyasetin uluslararası sistemin ana yönlendiricisi olduğunun bilincinde olarak, Türkiye'yi bu sisteme entegre etmeye odaklanmıştır. Turgut Özal, bu anlayışın ilk temsilcisi olarak, bu siyasaların ülke ekonomisinde yarattığı dışa bağımlı borç sirkülasyonu travmasının da ana yürütücüsü olmuştur. Recep Tayyip Erdoğan ise liberal politikaların uygulanmasına devam edilirken, ülkenin borç sarmalından kurtarılmasına dönük bir girişimin de öncüsü olmuştur. Özal, I. Körfez Savaşı'nda, Erdoğan ise II. Körfez Savaşı'nda, Türkiye'nin kritik karar alıcıları olarak Türkiye için aynı şeyi istemiştir; ABD bölgeye yerleşirken, Türkiye'yi burada sözü dinlenir bir devlet haline getirmek. Dolayısıyla iki lider için de yapılan Türk dış politikasında batıdan doğuya doğru kayma siyasetinin ardında, hem uluslararası sistemin yeniden şekillenmesi, hem de Ortadoğu pazarlarına Türk iş adamlarını dahil etme stratejisi vardır. İki lider de AB kapısında Türkiye'nin çeşitli nedenlerle bekletilmesinden rahatsızlıklarını sert söylemler geliştirerek belirtmiştir. Dolayısıyla iki liderin Türkiye'ye hükümet etme yaklaşımları çok benzerdir.

KAYNAKÇA

- "Anavatan Partisi Programı: Anavatan Partisi 6 Kasım 1983 Seçim Beyannamesi: Hükümet Programı", https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/e_yayin.eser_bilgi_q?ptip=SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI&pdemirbas=198604150, (Erişim Tarihi: 1 Ekim 2015).
- "Başkanlık Sistemi", *Milliyet*, 19.10.1987, s. 1, 7. "Baykal: Ne Yapıp Edip, Özal'ı İndiririz", *Milliyet*, 09.10.1989, s. 1.
- "Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan: Başkanlık Sistemini Ben Daha Çok Gündeme Getirdim", *Hürriyet*, 2015b, 01.06.2015, <http://www.hurriyet.com.tr/cumhurbaskani-recep-tayyip-erdogan-baskanlik-sistemini-ben-daha-cok-gundeme-getirdim-29162578>, (Erişim Tarihi: 5 Kasım 2015).
- "Çiçek: AKP, ANAP Gibi Olmaz", *Milliyet*, 12.03.2007, s. 18.
- "Davos'ta Tarihi Buluşma", *Milliyet*, 01.02.1986, s. 8.
- "Demirel: Demokrasi İçin Özal Bir Lekedir", *Milliyet*, 09.10.1989, s. 1.
- "Demirel'den Özal'a Tavsiye: Bush'a İmrenme", *Milliyet*, 14.11.1990, s. 10.
- "Deniz Baykal'dan Başbakan'a: Sakın Ha Cumhurbaşkanı Adayı Olma", *Cihan Haber Ajansı*, 03.04.2007, <https://www.cihan.com.tr/tr/deniz-baykaldan-basbakana-sakin-ha-cumhurbaskani--393914.htm>, (Erişim Tarihi: 5 Kasım 2015).
- "Devlet, Baba Olursa Döver", *Milliyet*, 27.03.1991, s. 18.
- "Dış Para Arayışında Özel Sektör Beklentisi", *Milliyet*, 26.01.1985, s. 4.
- "Edelman'dan Erdoğan'a Hassas Bir Mesaj Daha", *Milliyet*, 03.07.2006, s. 13.
- "Erdoğan: Bana İkinci Özal Demeyin", *Milliyet*, 25.03.2004, s. 19.

¹⁰ Süleyman Demirel, Özal ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır: "Nesebinde demokrasi yok. Darbe ile kol kola. Özal, Türk demokrasisinin kara lekesidir. Özal hep avantacıdır, Özal hep çifte standartlıdır" Detaylı bilgi için bkz.: "Demirel: Demokrasi İçin Özal Bir Lekedir", *Milliyet*, 09.10.1989, s. 1.

- "Erdogan'dan Önemli Açıklamalar", *Hürriyet*, 2015a, 21.02.2015, <http://www.hurriyet.com.tr/erdogandan-onemli-aciklamalar-28262129>, (Erişim Tarihi: 5 Kasım 2015).
- "Erdogan'ın Resti Özal Taktiği", *Sabah*, 17.06.2007, <http://arsiv.sabah.com.tr/2007/07/17/haber,86FCCE61115E4A4EAF964DDA44B0D3EB.html>, (Erişim Tarihi: 5 Kasım 2015).
- "Turgut Özal da Başkanlık Sistemi İstiyordu", *Sabah*, 12.04.2015, <http://www.sabah.com.tr/gundem/2015/04/12/turgut-ozal-da-baskanlik-sistemi-istiyordu>, (Erişim Tarihi: 5 Kasım 2015).
- "Turkey's Democracy On The Path To A Police State", *Financial Times*, 23.02.2015, <http://www.ft.com/cms/s/0/c425376c-bb58-11e4-a31f-00144feab7de.html#axzz3qhAvg0lw>, (Erişim Tarihi: 5 Kasım 2015).
- AHMAD, Feroz (2011). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- ATAMAN, Muhittin (2003). "Özalist Dış Politika; Aktif ve Rasyonel bir Anlayış", *Bilgi Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 2, s.
- AYAN, Sezer (2007). "Siyasi Yapılanma Sürecinde 1961 ve 1982 Anayasası" *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 8 Sayı: 2, s. 49-64.
- BERBEROĞLU, Enis (2002). "Turgut Özal'a Değil, Korkut Özal'a Yakın", *Radikal*, 20.11.2002, <http://www.radikal.com.tr/yazarlar/-berberoglu/turgut-ozala-degil-korkut-ozala-yakin-651930/>, (Erişim Tarihi: 5 Kasım 2015).
- BERİŞ, H. Emrah (2008). "Türkiye'de 1980 Sonrası Devlet Sermaye İlişkileri ve Parçalı Burjuvazinin Oluşumu", *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 69, s. 33-45.
- BORA, Tanıl (2002). "2002=1950, 1983, 1995?", *Radikal*, 10.11.2002, <http://www.radikal.com.tr/radikal2/2002-1950-1983-1995-869667/>, (Erişim Tarihi: 5 Kasım 2015).
- BOZKURT, Veysel (2001). "Geleceğin Toplumunu, Dönüşümcü Liderlik ve Turgut Özal", <http://veyselbozkurt.com/makaleler>, (Erişim Tarihi: 10 Şubat 2015).
- CEMAL, Hasan (1999). "Tayyip'in Özalvari Çabalarıyla Erbakan Hoca", *Milliyet*, 05.11.1999, s. 21.
- CEMAL, Hasan (2003). "Özal'la Erdoğan", *Milliyet*, 14.10.2003, s. 17.
- CIVAOĞLU, Güneri (2004). "Özal ve Erdoğan", *Milliyet*, 20.11.2004, s. 21.
- CUTLER, Robert M. (2012). "Erdoğan, Orta Asya'da Özal'ın izinde", (Çev.) Oğuz Eser, <http://www.timeturk.com/tr/2012/05/31/erdogan-orta-asya-da-ozal-in-izinde.html>, (Erişim Tarihi: 1 Haziran 2015).
- ÇANDAR, Cengiz (2013). "Eyalet Sistemi: Özal'dan Erdoğan'a...", http://www.radikal.com.tr/yazarlar/cengiz_candar/eyalet_sistemi_ozaldan_erdogana-1127679, (Erişim Tarihi: 1 Haziran 2015).
- ÇAVUŞOĞLU, Hüseyin (2009). "Türk Siyasi Hayatında Merkez Sağ Çizginin Tarihi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 2, s. 265-278.
- DOĞAN, Kutlay (1994). *Turgut Özal Belgeseli*, Ankara: Teha Yayınevi.
- DUMAN, M. Zeki (2010). *Türkiye'de Liberal-Muhafazakar Siyaset*, Ankara: Kadim Yayınları.
- GENCER, Bedri (2013). "Liberalizmin Kalbine Yolculuk", *Liberal Düşünce Dergisi*, Yıl: 18, Sayı: 69-70, s. 245-268.
- GÖZEN, Ramazan (2000). *Amerikan Kısılcığında Dış Politika; Körfez Savaşı ve Sonrası*, Ankara: Liberte Yayınları.
- GÜNER, Engin (2000). *Özallı Yıllarım*, İstanbul: Babiali Kültür Yayıncılık.
- GÜRPINAR, Doğan (2012). "The Trajectory of Left-Liberalism in Turkey and Its Nemesis: The Great Rupture in the Turkish Left", *Insight Turkey*, Cilt: 14, Sayı: 1, s. 147-168.
- GÜVEN, Mustafa (2013). "Turgut Özal ve Dış Politikası", <http://akademikperspektif.com/2013/04/23/turgut-ozal-ve-dis-politikasi>, (Erişim Tarihi: 10 Ocak 2015).
- GÜZEL, Hasan Celal (2010). "Osmanlı Milletleri Topluluğu Kurabiliriz", *Mülakatlarla Türk Dış Politikası*, (Ed.) Habibe Özdal, Osman Bahadır Dinçer, Mehmet Yegin, Ankara, USAK Yayınları, Cilt: 3, 2010, s. <http://www.eskihaber.net/2015/03/erdogan-tpk-ozal-degil-erdogan-ozal.html>, (Erişim Tarihi: 1 Haziran 2015)
- İZMİRLİ, Resul, GÖKBUNAR, Ramazan ve ÖZER, Buğra (2014). "Dönüşümcü Bir Lider Olarak Turgut Özal", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 42, s. 245-256.
- KİRİŞ, Hakan Mehmet (2012). "Türkiye'de Rekabetçi Siyasal Partilerin Dönüşümü: Post-80 Sisteminde Eski Yeni Partilerin Yükselişi ve Düşüşü", *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 13, s. 25-53.
- KÖKER, Levent (1992). *Demokrasi Üzerine Yazılar*, Ankara: İmge Yayınları.
- LAÇİNER, Ömer (2002). "DP, ANAP ve Sonunda AKP", *Birikim Dergisi*, Sayı: 163-164, <http://www.birikimdergisi.com/sayi/163-164/dp-anap-ve-sonunda-akp>, (Erişim Tarihi: 1 Ekim 2015).
- MERT, Nuray (1999). "Seçimlerden Önce Merkez Sağ", *Birikim Dergisi*, Sayı: 120, <http://www.birikimdergisi.com/sayi/120/secimlerden-once-merkez-sag>, (Erişim Tarihi: 1 Ekim 2015).
- MERT, Nuray (2015). "Çare: Siyasi Restorasyon, Büyük Uzlaşma", *Cumhuriyet*, 19.06.2015, http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/301861/Care_Siyasi_restorasyon_buyuk_uzlasma.html, (Erişim Tarihi: 5 Kasım 2015).
- ÖRS, H. Birsen (2012). *Modern Siyasi İdeolojiler*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- ÖZAVCI, Hilmi Ozan (2011). "Düşünce Tarihi Merceğinden: Türkiye'de Liberalizm", *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, Yıl: 14, Sayı: 57, s. 137-174.
- ÖZDAL, Habibe, BAHADIR, Osman, YEGİN, Mehmet (2010). *Mülakatlarla Türk Dış Politikası*, Cilt: 2, Ankara: Usak Yayınları.
- RAWLS, John (2007). *Siyasal Liberalizm*, (Çev.) Mehmet Fevzi Bilgin, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- SEVİNÇ, Murat (2007). "Bitmeyen Devlet Başkanlığı Tartışması", *Radikal*, 25.02.2007, <http://www.radikal.com.tr/radikal2/bitmeyen-devlet-baskanligi-tartismasi-874715/>, (Erişim Tarihi: 5 Kasım 2015).
- ŞENTÜRK, Hulusi (2008). "Liberalizm ve Yerel Siyaset", *Yerel Siyaset Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 26, s. 14-18.
- TAMER, Meral (2007). "Erdoğan ile Özal'ın En Temel Farkı", *Milliyet*, 22.06.2007, s. 6.
- TANÖR, Bülent (2008). "Siyasal Tarih (1980-1995)", *Türkiye Tarihi-Bugünkü Türkiye 1980-2003*, (Ed.) Bülent Tanör, Korkut Boratav, Sina Akşin, İstanbul, Cem Yayınevi, Cilt: 5, s. 27-110.
- TAYYAR, Şamil (1990). "Özal Diktatörlüğü Mü?", *Milliyet*, 16.06.1990, s. 11.
- TOSUN, Cengiz Mesut (2010). "Liberalizm ve Sosyal Darwinizm Karşısında John Rawls", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 10, s. 81-94.
- TÜMER, Didem Özel (2014). "Erdoğan'ın Dedigini Özal Yaptı", <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/erdoganin-dedigini-ozal-yapti>, (Erişim Tarihi: 1 Ekim 2015).
- ULUÇ, A. Vahap (2014). "Liberal Muhafazakar Siyaset ve Turgut Özal'ın Siyasal Düşüncesi", *Yönetim Bilimleri Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 23, s. 107-140.
- USLUBAŞ, Tolga (2013). *Geçmişten Günümüze Türkiye*, İstanbul: Venedik Yayıncılık.VAROL, Emin (2015). "Déja Vu... Turgut Özal-Tayyip Erdoğan", 22.01.2015, <http://www.habercem.com/dja-vu-turgut-ozaltayyip-erdogan/227320/>, (Erişim Tarihi: 5 Kasım 2015).

y.a.y., 2009. "Bir Liderden Daha Fazlası... Turgut Özal", 23.08.2009, <http://blog.milliyet.com.tr/bir-liderden-daha-fazlasi----turgut-ozal/Blog/?BlogNo=198987>, (Erişim Tarihi: 5 Kasım 2015).

y.a.y., 2014. "Türkiye ve PKK: Barış Sürecini Kurtarmak", *Uluslararası Kriz Grubu-Avrupa Raporu*, No: 234, s. 2, [http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/turkey-cyprus/turkey/Turkish%20translations/234-turkey-and-the-pkk-saving-the-peace-process-turkish.ashx](http://www.crisisgroup.org/~/media/Files/europe/turkey-cyprus/turkey/Turkish%20translations/234-turkey-and-the-pkk-saving-the-peace-process-turkish.ashx), (Erişim Tarihi: 1 Ekim 2015).

y.a.y., 2015. "Erdoğan Rize'de Konuştu", 15.08.2015, http://www.dha.com.tr/erdogan-rizede-konustu_1003489.html, (Erişim Tarihi: 1 Ekim 2015).

YÜKSEL, Okan (2011). "6 Kasım 1983 Tarihli Genel Seçim ve Anavatan Partisi", <http://politikakademi.org/2011/02/6-kasim-1983-tarihli-genel-secim-ve-anavatan-partisi>, (Erişim Tarihi: 10 Aralık 2014).